

НАЦІОНАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ МАЛОМОБІЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

NATIONAL GUARANTEES OF RIGHTS AND FREEDOMS AS AN ELEMENT OF THE LEGAL STATUS OF LOW-MOBILITY GROUPS OF THE POPULATION

Роговський Я.С., аспірант кафедри теорії, історії та філософії права

Національна академія внутрішніх справ

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз національних гарантій прав і свобод як важливого елемента правового статусу маломобільних груп населення, визначено тенденції правового розвитку механізму реалізації прав і свобод зазначеної категорії в сучасних умовах. Обґрунтовано думку про те, що судовий захист гарантує реальну можливість відновлення порушених прав людини, правовими гарантіями якого є: вільний і безперешкодний доступ до правосуддя, розгляд справи ухвалення судового рішення відповідно до чинного законодавства, можливість оскарження рішення у вищих судових інстанціях, прийняти заяву до розгляду, навіть якщо в законі немає спеціального положення про судовий захист. Розкрито систему позасудових гарантій прав і свобод маломобільних людей, серед яких виокремлено: презумпцію невинуватості; заборона виконання злочинних наказів; пенсії та інші види соціальної допомоги повинні забезпечувати рівень життя, не нижчий за прожитковий мінімум; загальнообов'язкове державне соціальне страхування, виплата пенсій, соціальних допомог та інших виплат; відновлення порушених прав і компенсація завданих збитків; забезпечення гарантованих обсягів соціального захисту, житлово-комунальних, транспортних і побутових послуг, пільгові умови їх отримання та ін. З'ясовано сутнісні властивості визначених у нормативно-правових актах гарантій реалізації прав і свобод маломобільних груп населення. Ключовими аспектами є те, що вони спрямовані на створення безбар'єрного середовища в усіх сферах життя, визначають конкретні кроки для ефективного впровадження запланованих відповідних заходів та окреслюють подальші тенденції правового розвитку. Зокрема: здійснення систематизації законодавства, щоб не допустити нормативних положень, що позбавляють маломобільних осіб можливості брати участь у житті громад та держави, обмежують доступ до суспільно-політичного та культурного життя людей; посилення відповідальності за доступність до об'єктів і послуг за допомогою початкового дизайну або розумного пристосування; запровадження інституту омбудсмена з прав маломобільних людей, що значно оптимізує роботу в цій сфері.

Ключові слова: безбар'єрне середовище, правові гарантії, маломобільні групи населення, соціальний захист, гарантії судового захисту.

The article provides a theoretical and legal analysis of national guarantees of rights and freedoms as an essential element of the legal status of low-mobility groups of the population. It identifies trends in improving the mechanism for ensuring their rights and freedoms under modern conditions. It is established that judicial protection guarantees the real possibility of restoring violated human rights, with legal guarantees including: free and unhindered access to justice, consideration of cases and decision-making in accordance with current legislation, the possibility of appealing decisions in higher judicial instances, and acceptance of claims for consideration even if there is no specific provision in the law regarding judicial protection. The article also explores the system of non-judicial guarantees of rights and freedoms for low-mobility individuals, highlighting key components such as: the presumption of innocence; prohibition of executing criminal orders; pensions and other types of social assistance ensuring a standard of living not lower than the subsistence minimum; mandatory state social insurance, pension payments, social benefits, and other compensations; restoration of violated rights and compensation for damages; provision of guaranteed levels of social protection, housing, communal, transport, and household services, as well as preferential terms for obtaining them. The essential properties of guarantees for implementing the rights and freedoms of low-mobility groups of the population, as defined in normative legal acts, are clarified. Key aspects include the aim to create a barrier-free environment in all areas of life, the specification of concrete steps for effectively implementing planned measures, and the outlining of further trends in the system of guarantees. These include systematic work on reviewing legislation to prevent provisions that deprive low-mobility individuals of opportunities to participate in community and state life, restrict access to social, political, and cultural activities; strengthening accountability for accessibility to facilities and services through initial design or reasonable accommodation; and the introduction of an ombudsman institution for the rights of low-mobility individuals, which would significantly optimize work in this area.

Key words: barrier-free environment, legal guarantees, low-mobility groups of the population, social protection, guarantees of judicial protection.

Постановка проблеми. Стан забезпечення прав і свобод маломобільних груп населення є одним із критеріїв визначення рівня демократичного, соціально орієнтованого розвитку держави. Правовий статус зазначеної категорії населення визначає правове становище людей які через фізичні, вікові, соціальні чи інші особливості знають труднощі у пересуванні, отриманні послуг, необхідної інформації та орієнтуванні в просторі. Для таких осіб державою визначається система гарантій забезпечення рівності можливостей, соціального захисту та інтеграції в суспільне життя через реалізацію таких засад, як доступність освіти, праці, транспорту, об'єктів, послуг, інформації та правосуддя.

Актуальність дослідження обраної проблеми зумовлена очевидною потребою вивчення на новому методологічному рівні теоретичних і правових аспектів гарантування прав і свобод маломобільних людей, з'ясування компонентів системи гарантій правового статусу зазначеної категорії, визначення ефективності чинного законодавства та тенденцій правового розвитку статусу маломобільних груп населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гарантії прав і свобод людини та громадянина є предметом багатьох досліджень, зокрема такі науковці як С. В. Бобровник, С. Д. Гусарев, К. Г. Волинка, А. М. Колодій, Ю. В. Кривицький, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков приділяли увагу змістовим аспектам поняття «правові гарантії», класифікації правових гарантій прав і свобод людини та громадянина, нормативно-правовим та організаційним основам гарантування правового статусу особи та ін. Є. В. Білозьоров системно дослідив правові гарантії судового захисту прав і свобод людини та громадянина. М. І. Чорна досліджуючи сутність права громадян на соціальний захист визначила значення загальнообов'язкового державного соціального страхування, виплати пенсій тощо як основних гарантій соціального захисту особи. О. С. Лотюк, О. В. Митник, Л. Т. Рябовол у своїх працях ґрунтовно висвітлили генезис гарантій прав та свобод людини і громадянина, а також визначили їх сутність та особливості у зарубіжних країнах.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз національних гарантій прав і свобод як важливого еле-

мента правового статусу маломобільних груп населення, а також визначення тенденцій правового удосконалення механізму реалізації їх прав і свобод в умовах сучасної державної політики.

Виклад основного матеріалу. У джерелах з конституційного права гарантії прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина за сферами суспільних відносин поділяють на ідеологічні (духовні), політичні, економічні та соціальні гарантії, що визначаються рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя [1, с. 232]. Так, ідеологічні (духовні) гарантії характеризуються рівнем загальної та політико-правової культури суспільства; політичні – сукупність політичних заходів і способів, які спрямовані на створення умов найбільш оптимальної реалізації народовладдя; економічні – спрямовані на забезпечення економічної свободи, рівноправності і незалежності у функціонуванні різних форм власності [2, с. 132–133], соціальні гарантії – спрямовані на здійснення відповідних соціальних благ особи (соціальний захист, достатній життєвий рівень, охорона здоров'я, безпечне довкілля), створення рівних можливостей для реалізації творчого професійного потенціалу кожної людини [3]. Існують також й інші критерії класифікації юридичних гарантії, зокрема: за суб'єктами, характером юридичної діяльності, напрямками, за змістом, статусом тощо. Однак ми не ставимо собі за мету здійснити їх видову характеристику, але хочемо зазначити, що дієвість зазначених гарантії залежить від їх юридичного вираження. У зв'язку з чим ми є прихильниками енциклопедичної дефініції юридичних гарантії прав і свобод людини та громадянина, що визначається як особливий вид гарантії, що охоплює норми права та інститути, які забезпечують можливість безперешкодного здійснення прав особи, їх охорону, а в разі протиправних посягань – захист і відновлення [4]. Зі змісту цього поняття випливає, що поділ юридичних гарантії здійснено на дві групи: нормативно-правові та організаційно-правові. До першої групи гарантії відносять визначені нормами права юридичні засоби (процесуальні форми реалізації прав і свобод людини, заходи заохочення правомірної поведінки, заходи і засоби, спрямовані на запобігання правопорушень, нормативні положення безпосереднього захисту порушених прав і свобод, їх поновлення тощо) забезпечення реалізації, охорони і захисту прав та свобод людини і громадянина відповідно до принципу верховенства права (стабільність та логічність законодавства, судовий контроль за конституційністю законів, неприпустимість зворотної дії нормативно-правових актів та ін.) [5, с. 165].

До другої групи гарантії відносять передбачені в нормативно-правових актах суспільно-політичні інститути, на які покладаються відповідні функції і повноваження щодо організації та здійснення юридичного забезпечення реалізації, охорони, захисту прав і свободи людини та громадянина [6, с. 259].

Рівень гарантованості основних прав і свобод особи визначається втіленням принципів права і засад демократії, станом економіки, механізмами розподілу матеріальних благ, ефективністю законодавства, рівнем правової свідомості та культури суспільства, а також тенденціями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах. Серед таких тенденцій на думку В. П. Влащенко та М. Ю. Бесклеткіної доцільно виділити: **глобалізація прав людини, розширення прав на соціальну допомогу для вразливих верств населення, безпекових екологічних та цифрових прав, посилення обов'язків щодо громадянської активності та ін.** [7, с. 35].

Реалізація гарантії правового статусу особи є значною частиною у системі усіх обов'язків державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, посадових і службових осіб, наділених відповідними повноваженнями застосовувати з метою забезпечення правового статусу особи комплекс зазначених у законі

заходів [8, с. 37]. Так, на сучасному етапі державно-правового розвитку судовий захист відіграє ключову роль серед юридичних гарантії прав і свобод людини та громадянина. Він виконує важливу соціальну функцію, сприяючи забезпеченню справедливості, збереженню соціальної стабільності та зміцненню демократичних засад у суспільстві.

Згідно з поглядами Є. В. Білозьорова, система правових гарантії судового захисту включає такі основні елементи: вільний і безперешкодний доступ до правосуддя, розгляд справи відповідно до чинного законодавства, ухвалення судового рішення, можливість його оскарження у вищих судових інстанціях, а також перегляд прийнятого рішення за необхідності [9, с. 29].

Аналізуючи конституційні норми та рішення Конституційного Суду України, зокрема № 9-зп від 25.12.1997 р. і № 26-рп/2009 від 19.10.2009 р., до переліку правових гарантії судового захисту варто додати такі положення: суд зобов'язаний прийняти заяву до розгляду, навіть якщо в законі немає спеціального положення про судовий захист [10]; недотримання вимог щодо строків розгляду справи не може бути підставою для залишення скарги без розгляду через закінчення строків [11]; можливість подання конституційної скарги до Конституційного Суду України [12, ч. 4 ст. 55].

Окремо хочемо наголосити на важливості міжнародного контролю за додержанням державами-учасницями своїх зобов'язань у сфері гарантування судового захисту загальноновизнаних прав і свобод людини, що забезпечується Європейським судом з прав людини, Африканським судом із прав людини і народів, Міжамериканським судом із прав людини, до яких особа, використавши усі національні засоби юридичного захисту, може звернутися за захистом своїх прав [13, с. 269].

Таким чином, судовий захист забезпечує реальну можливість відновлення порушених прав людини та є фундаментальним елементом правової держави. Судовий захист реалізується спеціально створеними органами – судами, які у процесі здійснення правосуддя гарантують, в тому числі, захист прав людини та їх відновлення. Позасудовий механізм охорони та захисту прав людини можливий в адміністративному порядку (в порядку діяльності суб'єктів публічної адміністрації), через звернення до національних інститутів або в порядку самозахисту тощо [13, с. 274].

На думку Л. Т. Рябовол до позасудових гарантії прав і свобод людини слід віднести такі механізми: закріплення особистих прав, зокрема права на подання петицій та адміністративних скарг; існування інституту уповноваженого з прав людини; забезпечення правничої допомоги; юридична відповідальність державних органів і посадових осіб за порушення прав і свобод людини [14, с. 22].

До юридичних позасудових гарантії, що мають загальний конституційний зміст, доцільно віднести: презумпцію невинуватості, заборона виконання злочинних наказів, ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, пенсії та інші види соціальної допомоги повинні забезпечувати рівень життя, не нижчий за прожитковий мінімум [12].

Соціальне забезпечення для громадян, визначених статтею 46 Конституції України, можливе за умов дії гарантії, таких як: загальнообов'язкове державне соціальне страхування, виплата пенсій, соціальних допомог та інших виплат; відновлення порушених прав і компенсація завданих збитків [15, с. 156]. Для більш повного соціального забезпечення в Україні діє Закон «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», де визначено основні соціальні гарантії, зокрема: мінімальний рівень заробітної плати та пенсій за віком, неоподатковуваний мінімум доходів, розміри соціальної допомоги; забезпечення гарантованих обсягів соціального захисту,

житлово-комунальних, транспортних і побутових послуг; пільгові умови отримання товарів і послуг для соціально вразливих категорій населення [16].

З огляду на зазначене, система позасудових та соціальних гарантій прав і свобод є важливою складовою реалізації правового статусу маломобільних груп населення, забезпечує якість правового розвитку суспільства в цілому.

Окремих категоріям маломобільних груп населення спеціальними нормативно-правовими актами встановлюються й інші гарантії. Наприклад, в Законі «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» зазначено соціальні гарантії, такі як: на державу покладаються зобов'язання щодо своєчасного медичного обстеження, лікування і визначення доз опромінення учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та потерпілих від Чорнобильської катастрофи, потерпілим дітям та їх батькам надаються гарантовані державою компенсації та пільги [17]. У Законі України «Про індексацію грошових доходів населення» зазначено, що індексації підлягають грошові доходи громадян, одержані ними в гривнях на території України і які не мають разового характеру: пенсії, стипендії, оплата праці (грошове забезпечення), суми відшкодування шкоди, заподіяної фізичній особі каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також суми, що виплачуються особам, які мають право на відшкодування шкоди та ін. [18]. Законом України «Про зайнятість населення» визначено наступні гарантії у цій сфері: професійну орієнтацію з метою самовизначення та реалізації здатності особи до праці, професійне навчання відповідно до здібностей та з урахуванням потреб ринку праці, підтвердження результатів неформального професійного навчання осіб за робітничими професіями, соціальний захист у разі настання безробіття, захист від дискримінації у сфері зайнятості, додаткове сприяння у працевлаштуванні тощо [19]. У Законі «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» передбачено гарантії соціального захисту, зокрема: пільги ветеранам праці; пільги для осіб, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; забороняється відмова у прийнятті на роботу і звільнення працівника за ініціативою власника або уповноваженого ним органу з мотивів досягнення пенсійного віку; переведення працівника похилого віку і працівника передпенсійного віку з одного робочого місця на інше не допускається без його згоди; залучення громадян похилого віку до роботи в нічний час, а також до надурочної роботи та до роботи у вихідні дні допускається тільки за їх згодою; за особами передпенсійного віку в період професійної перепідготовки зберігається їх середній місячний заробіток та ін. [20]. Відповідно до Закону «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», особи з інвалідністю забезпечуються правом на працю на підприємствах, в установах, організаціях, а також займатися підприємницькою та іншою трудовою діяльністю; дискримінація за ознакою інвалідності забороняється; особам з інвалідністю в Україні гарантується вся повнота

соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених у законодавстві України [21].

Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року містить відповідні гарантії, систематизовані наступним чином: гарантії забезпечення фізичної, інформаційної, цифрової, освітньої, економічної, суспільної та громадянської безбар'єрності, а також окремо визначено гарантії імплементації зазначеної Стратегії. Наприклад, у Стратегії закріплено такі положення: усім соціальним групам має забезпечуватись рівні можливості участі у житті громад та держави, рівний доступ до суспільно-політичного та культурного життя; усі об'єкти, що перебувають у фізичному оточенні, мають бути доступні для всіх соціальних груп, так само має бути забезпечено доступ до інформації в різних форматах та з використанням технологій, публічних послуг та публічної цифрової інформації тощо [22]. Окрім зазначеного привертає увагу низка інституційних гарантій реалізації Стратегії, а саме: з 2022 року Міністерство розвитку громад та територій разом із заінтересованими центральними органами виконавчої влади має розробляти та подавати на затвердження уряду дворічні плани заходів щодо впровадження Стратегії; положення Стратегії повинні враховуватись при розробці програмних і стратегічних документів, законодавчих ініціатив та нормативно-правових актів; міжвідомча робоча група аналізує ситуацію щодо безбар'єрності та визначає причини проблем у цій сфері; щороку до 20 березня Міжвідомча робоча група готує та публікує аналітичний звіт про стан виконання Стратегії за попередній рік та ін. [22].

Висновок. Таким чином, на підставі зазначеного вище можна стверджувати, що запропоновані у нормативно-правових актах гарантії реалізації прав і свобод маломобільних груп населення спрямовані на створення безбар'єрного середовища в усіх сферах життя не допускаючи дискримінації, визначають конкретні кроки для ефективного впровадження запланованих відповідних заходів та окреслюють подальші тенденції. Так, зміст проаналізованих гарантій зумовлює потребу системної роботи щодо перегляду законодавства, щоб не допустити нормативних положень, що позбавляють маломобільних осіб можливості брати участь у житті громад та держави, обмежують доступ до суспільно-політичного та культурного життя людей. У зв'язку з чим на органи публічної влади покладається обов'язок забезпечити доступність до продуктів і послуг, які за допомогою початкового дизайну або розумного пристосування задовольняють особливі потреби маломобільних людей. Гарантованість прав і свобод зазначеної категорії людей залежить від адаптованості відповідних заходів підтримки, їх різноманітності в залежності від індивідуальних потреб та обмежень у дієздатності. В якості пропозиції можливо розглянути доцільність введення інституту омбудсмена з прав маломобільних людей, що значно зменшить навантаження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та оптимізує роботу щодо гарантованості правового статусу цієї категорії населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипнюк О. В. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2010. 672 с.
2. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Харків : Право, 2008. 416 с.
3. Гарантії прав і свобод людини та громадянина / С. В. Лінецький // Енциклопедія Сучасної України / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL : <https://esu.com.ua/article-28680>.
4. Лисенков С. Л., Таранов А. П. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т.1. URL : https://leksika.com.ua/15261104/legal/garantiyi_prav_ta_svobod_lyud_ini_i_gromadyanina
5. Конституційне право України : Підручник. 11-е видання: (присвячене 30-ій річниці заснування юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет») перероблене та доповнене. Ужгород : РІК-У, 2023. 536 с.
6. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
7. Власенко В. П., Бесклеткіна М. Ю. Напрями розвитку прав та обов'язків людини і громадянина в сучасних умовах. *Науковий вісник УжНУ. Серія Право*. 2024. Випуск № 86. Частина 1. С. 30–36. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4>

8. Білозьоров Є.В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 192 с.
9. Білозьоров Є. В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми. *Адвокат*. 2009. № 8. С. 26–30.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) № 9-зп від 25.12.1997 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text>
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України "Про вибори Президента України", "Про Державний реєстр виборців", "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України" та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) № 26-рп/2009 від 19.10.2009 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text>
12. Конституції України. Закон України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
13. Лотюк О. С., Митник О. В. Генезис механізму судового захисту конституційних прав людини. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації*. 2020. № 10. С. 257–282.
14. Рябовол, Л. Т. (2020). Гарантії прав та свобод людини і громадянина у зарубіжних країнах. *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє : тези доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 10 груд. 2020 р.)*, 22-25. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201210/article/view/riabovo
15. Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 151–156.
16. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 р. № 2017-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>
17. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Закон України від 28.02.1991 № 796-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text>
18. Про індексацію грошових доходів населення. Закон України від 03.07.1991 № 1282-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-12#Text>
19. Про зайнятість населення. Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>
20. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні. Закон України від 16.12.1993. № 3721-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text>
21. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
22. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021. № 366-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#n10>